

Kyrre Kverndokk:

Telemarken revisited

- om immateriell kulturarv på 1890-tallet og i dag

*Foredrag holdt på Kultuvernkonferansen 2016,
i Gamle Logen i Oslo, 12. mars 2016*

Jeg er bedt om å snakke om immateriell kulturarv ute i felt. Det vil så betydningen av å dokumentere og bevare immaterielle kulturarv, og hvordan slik arbeid kan være en betydningsfull del av det frivillige kultuvernnet. Det har jeg tenkt å gjøre ved å ta utgangspunkt i mitt eget virke som forsker i nettopp immateriell kulturarv, og et møte mellom 1800-tallets og 2000-tallets immaterielle kulturarv i Vest-Telemark.

Men først litt om immateriell kulturarv. Hva er det? På UNESCOs norske nettsider står det: «Kulturarv er mer enn bygg. Sang, dans, ritualer og ferdigheter er også kulturarv – immateriell kulturarv». (<http://unesco.no/kultur/immateriellkulturarv/>, lesedato 2. mars 2016). Dette er vel og bra, og det favner ganske riktig mye av det som regnes som immateriell kulturarv. Men det er likevel et vesentlig moment som er utelatt i denne enkle definisjonen. Det er muntlig tradisjon og uttrykksformer. Her har det skjedd en forskyning fra den engelske originalteksten til den norske presentasjonen. I punkt A i UNESCOs-konvensjons definisjon av

immateriell kulturarv står listet opp: “(a) oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage” (<http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention/#art2>, lesedato 4. mars 2016)

I Kulturrådets utredning om materiell kulturarv i Norge er det riktignok viet et eget kapittel til muntlige uttrykksformer og fortellinger. Muntlig tradisjon blir imidlertid forstått nokså snevert. Utredningen fokuserer i første rekke på noen få fortellingsgenrer, som eventyr, sagn, viser, i tillegg til ordtak. Det er genrer som ble veldokumentert på 1800-tallet og tidlig 1900-tall, og som siden har sirkulert i tradisjonssamlinger, eventyrbøker og visebøker. Det er i første rekke de muntlige genreuttrykkene som sådan som står i fokus, ikke hvordan fortellinger er en form for menneskelig kommunikasjon, som både virker fortolker og formidler fortellerens syn på seg selv og omverdenen. Dermed blir muntlig tradisjon hensatt til fortiden. Utredningen spør riktignok forsiktig: «Kanskje finnes det også ulike fortellertradisjo-

ner i grender og bygder i Norge?» (Kulturrådet 2010:30). Men spørsmålet blir stående ubesvart. Og levende muntlige tradisjon og uttrykksformer forsvinner dermed ut av utredningens primære interesseområde.

Til dette har jeg to innvendinger. For det første kan vi sette spørsmåltegn ved om folketradisjon som lever videre i eventyrbøker samtidig utelukker muntlighet. Når et lite barn gjenforteller historien om de tre bukkene Bruse, så er det i høyeste grad muntlig, enten bukkene drar til seters eller på badeland. Muntlighet og skriftlighet er filtret sammen. Slik var det på 1800-tallet og slik er den i dag, om enn på litt ulike måter. For det annet faller mye av den muntlig traderte kunnskapen utenfor Kulturrådets snevre forståelse. Det gjelder blant annet lokalhistorisk og slektshistorisk kunnskap og det gjelder kunnskap om våre fysiske omgivelser – om bygninger, landskap og natur. Det vil si mye av den kunnskapen som er kulturarvsoppretholdende og som ikke er skriftfestet. Denne kunnskapen skal ikke nødvendigvis vernes av en konvensjon, men den er verdifull og den kan forsvinne hvis den ikke dokumenteres. Det skal jeg forsøke å eksemplifisere ved å se nærmere på et møte mellom 1800-tallets folketradisjon og dagens lokale og muntlige kunnskaper, og vise hvordan dette møtet tilføre ny kunnskap til både forskningsverdenen og lokalsamfunnet.

Fotoalbumet Telemarken

I Norsk Folkeminnesamling på Universitetet i Oslo ligger det et fotoalbumet. Det stor Telemarken i gullskrift på permen, og det inneholder 48 bilder. Dette albumet ble jeg og tre kolleger nysgjerrige på. Disse tre kollegene er Audun Kjus fra Norsk Folkemuseum, Line Esborg fra Universitetet i Oslo, Leiv Sem fra Nord universitet (tidligere Høgskolen i Nord-Trøndelag). Vi visste at albumet inneholdt bilder fra Moltke Moes feltarbeid i Telemark. Men utover dette hadde vi få opplysninger om albumet. Vi visste riktignok at albumet inneholdt bilder av to kjente balladeinformanter fra Vest-Telemark – Torbjørg Ripilen og Hæge Bjønnemyr. Det forvirret oss ekstra at det dukket opp setesdals-

drakter på enkelte av bildene. Derfor regnet vi med at noen av bildene måtte være fra Setesdal. [Bilde 2 og 3] Moe gjorde flere lange innsamlingsreiser. Mellom 1878 og 1891 dro han til Telemark i alt seks ganger for å samle eventyr og ballader. Bildene kunne være fra flere av disse reisene. Vi var usikre på om alle bildene var fra samme feltarbeid, og vi var usikre på om de var fra samme sted.

Torbjørg Ripilen sang Draumkvedet for Moltke Moe en høstdag i 1890. Hun står lengst til høyre.

Hæge Bjønnemyr, som ikke kunne synge, men «frem sagde sine viser», som hun hadde lært av moren. Hun var likevel en av Moltke Moes viktigste informanter.

Bildene tiltalte oss, samtidig som den manglende konteksten gjorde at dem til stumme og fryste rester av fortid. Vi fikk derfor lyst til å finne ut mer om bildene. Vi hadde lyst til å knytte bildene sammen med de mange oppskriftene med folkeminner fra Moes reiser til Telemark. Målet var å komme tettere inn på 1800-talletsvirkeligheten. Vi ville forsøke å finne ut av hvor og når bildene ble tatt og hvem som var på bildene. Slik ønsket vi både å komme tettere inn på møtet mellom folkeminnesamleren og tradisjonsbærerne.

Vi spurte kolleger og vil leste faghistorisk litteratur. Men vi var i villrede helt til Line Esborg tok en gruppe ferske studenter med på en omvisning i Norsk Folkeminnesamling, og viste dem fotoalbumet. Da rakk studenten Tone Blomhaug opp hånden og sa: «Eg trur det er garden heime». Og ganske riktig. Det var gården Nordstog i grenda Felland (bildet under).

Vest-Telemark – et folkloristisk Klondike
Få steder i landet har blitt så grundig saumfart av folkeminnesamlere som Mo prestegjeld i nåværende Tokke kommune, og spesielt grendene Felland og Froland. Helst siden 1840-tallet har Vest-Telemark blitt regnet som kjerneområdet for folkeviser i Norge. Moltke Moes far, Jørgen Moe, var blant dem som reiste hit på jakt etter middelalderballader eller kjempeviser. Han

besøkte Mo i 1847, og han gjorde etter eget utsagn en betydelig «Høst af Kjæmpeviser» (NFL 1964:50). For her levde «*Kjæmpevisefloraen*», og han beskriver det slik:

Det er en besynderlig Kjendsgjærning, at denne Digtart, der utvivlsomt af alle er den mest betydningsfulde, kun meget sparsomt forekommer i andre mig bekendte Egne af Norge. Thelemarken og navnlig de nordvestlige Trakter udgjøre det Strøg, hvor Kjæmpevisen endnu blomstrer i en rig, om end henblegnende Flor. Næsten overalt ellers, hvor man støder paa en enkelt saadan Digtning, har den et Sprogidiom, som ligger vort Skriftsprog nærmere end Egnens Dialekt – et Tegn til, at den ikke her ganske selvstændig er skudt op af Jordbunden eller dog nu fremtræder i en anden mindre oprindelig Skikkelse. Vistnok har ogsaa den thelemarkiske Kjæmpeviser i Sproglig

henseende modtaget sildigerer Tidens Paavirkning, men i det Hovedsagelige er dog Dialekten her Visens Sprog (NFL 1964:52).

Magnus Brostrup Landstad, Sophus Bugge og Hans Ross jaktet også på middelalderballader i dette området, og beskrev visetradisjonen i Vest-Telemark i lignende ordelag. Vest-Telemark var et Klondike for folkeminnesamlere på visejakt. Det var derfor Moltke Moe tok turen til Mo. Han reiste dit tre år på rad – første gang i september 1889, andre gang i august og september 1890, og tredje gang fra april til juni 1891, etter først å ha tilbrakt en drøy måned i Seljord. Han

fant det han lette etter, og kan kunne ta med seg flere hundre sider med viseoppskrifter hjem til Kristiania.

I Moltke Moes fotspor

Sommeren 2013 dro vi på feltarbeid i Moltke Moes fotspor. Vi var ikke på jakt etter viser, men etter billedmotiver. Første stopp var Nordstog, Felland. Noen søk i nettarkiver og lesning

Over: Folklorister i Moltke Moes fotspor. Fra venstre: Kyrré Kverndokk, Audun Kjus, Line Esborg og Leiv Sem.

Under: Gården Lid i Froland. Bildet er fra omkring 1890

av bygdebøker hadde avslørt at flere av bildene var fra grenda Felland og nabogrenda Froland. Men det var vanskelig å plassere dem nøyaktig. I dag er disse grendene stort sett fraflyttet.

Mange av bygningene har forfalt, og gran-skog dekker det som tidligere var dyrket mark. Det gjorde identifiseringsarbeidet vanskelig. Tone Blomhaug og faren hennes, Gunnar, var svært hjelpsom. De tok oss med rundt blant nedlagte gårder, slik at vi kunne studere bygningene opp mot bildene. Men de var nokså nyinnflyttede i grenda, og

de hadde begrenset kunnskap om den eldre gårdshistorien. Mens vi stod slik på et av tunene kjørte en bil sakte forbi. Så rygget den tilbake, og ut kom Tone Haugen. Hun så skeptisk på

Gården Lid i Froland i 2013.

oss, og lurte på hva vi drev med. Vi stotet fram vårt ærend det beste vi kunne – til hennes store begeistring. Tone kunne da fortelle at hun var vokst opp på denne gården. Hun kunne bekrefte at bildet var fra gården Lid, og at mannen i døra het Jørgen Talleivson Lid (født 1929), og var hennes oldefar.

Tone kunne også fortelle at kvinnen i setesdalsdrakt som sitter lengst fremme på bildet fra Nordstog, Felland, som nummer to fra venstre, var hennes bestemor, Tone Åmundsdatter Felland. Hun hadde kommet som tjenestejente over heia fra Bykle i Setesdal som ung jente. Etter hvert giftet hun seg med bonden på gården Nordstog. Hun var født i 1873, og på bildet er hun 16 eller 17 år gammel.

Neste dag tok hun oss med rundt på de gamle gårdene i Froland og Felland. Det ble en fantastisk reise. Vi gikk rundt i øsende regnvær i en hel dag, mens Tone pekte og fortalte om livet på fjellgårdene. Hun var født på 1950-tallet, den gang det fortsatt var et levende samfunn i grenda. Hun kunne hjelpe oss til å se forbi granskogen og hun fortalte levende om livet i de forlatte husene. Slik ble bildene vakt til live. Vi begynte å forestille oss hvordan det en gang hadde sett ut. Det ene bildet etter det andre falt på plass.

Dette ble metoden vår. Vi dro fra gård til gård med fotografiene i hånden. Vi kjørte inn på tunene og banket på dører. Folk tok oss godt imot. De ble både overrasket og

begeistret over å se gamle bildene av sin egen gård. De tok seg god tid, viste oss videre til nye steder vi kunne lete og nye mennesker vi kunne snakke med. Vi samarbeidet også med Tokke historielag og Vest-Telemark museum, og sammen arrangerte vi en sammenkomst på museum der vi kunne sitte sammen med folk og diskutere bildene. Mennesker i Tokke har i det hele tatt fungert som medforskere, heller enn som informanter.

På noen av bildene stod menneskene så levende fram, slik at bildene fikk en ekstra tiltrekningskraft. Et slikt bilde viser en omsorgsfull far som holder sin syke sønn i hånden, mens en eldre, kanskje blind kvinne sitter ved

Bilder fra gården Kvarvi i Åsgrend, Tokke.

siden av med et spedbarn på fanget. De samme menneskene var også avbildet på låvebroen sammen med moren og noen av de andre barna i familien. Vi lette lenge etter stedet, uten å finne det. Vi spurte oss rundt, og etter noen runder med spørsmål og tips, fant vi til slutt stedet. Bildene er fra gården Kvarvi i grenda Åsgrænd. I dag er stua revet, men låven står fortsatt. Mannen og kona på låvebrua het Tarjei og Taaraan. Den eldre kvinnen var Tarjeis mor, Margit. Ved hjelp av disse opplysningene kunne vi studere bildene opp mot feltnotatene og oppskriftene til Moltke Moe. I en notisbok han har kalt «Folkedignings-autoriteter» notert han ned navnene på dem han ønsket å snakke med. I 1890 hadde han notert seg: «Margjit Kvarvi (fra Orebø på Byrte), Åsgrænd, 79 år» (NFS Moltke Moe 112:vedlegg). Det er altså den eldre kvinnen han var skulle besøke. Men det skulle vise seg at hun ikke kunne noen ballader. Etter å ha vært på Kvarvi noterer han kort: «Margjit Kvarvi kan ikke viser, men mange segner, ævinty og truør (har sett tusser)» (NFS Moltke Moe 112:vedlegg).

Kvarvi sommeren 2013.

Jakten på Draumkvedet

Noen av bildene var naturligvis vanskeligere å plassere enn andre. Et slikt bilde var – etter størrelsen på stua å dømme – sannsynligvis fra en husmannsplass. Men husmannsplasser er hverken like godt dokumentert eller like interessante for lokalhistorikere som gårdsbruk. Og vi fikk ingen tips som kunne sette oss på sporet. Men den inngående kunnskapen til de andre gårdene og landskapene som var avbildet, gjorde at vi kunne se et mønster i bildene og dermed sirkle inn motivet. Slik fant vi fram til husmannsplassen Sjøheim. Det var et mørkt sted, en gang anlagt nederst i en dalbunn, i skyggen av en høy åskam. Plassen ble fraflyttet i 1927, og som så mange andre husmannsplasser er den nå glemt. Granskogen har for lengst overtatt der det engang stod hus. Vi fant ikke hustuftene, men vi fant steingjerder og innmark. En tue med riddersporer i knopp avslørte at det engang hadde stått et blomstrende bed der. Til tross for at skogen hadde overtatt, så var likevel landskapet gjenkjennelig. Det måtte være Sjøheim, og den eldre kvinnen i midten av bildet måtte være Gro

Sjøheim. Moltke Moe hadde notert seg at hun var «Den beste deroppe». Hun var 69 år gammel da han møtte henne for første gang i 1889. Han oppsøkte henne på nytt i 1890. To år senere utvandret hun til USA, 72 år gammel.

Husmannsplassen Sjøheim, Åsgrend.

Den kanskje viktigste oppskriften han gjorde etter henne var denne:

Vi de meg lya, eg kvea kann
 eg kve um dei lyte drængjir
 eg kve um han Olav Åknesi
 som heve sovi så længji.
 - Månen skin å vegjine fedde så vie -

Ormen sting å bikkja bite
 å stuten stænde stangar
 dæ tore ingjen ivi gjæddarbrui
 den domanne hev' sett'e vronge.
 (NFS, M. Moe 25:168)

Hun sang altså to strofer av det hun kalte «Drougkveen», bedre kjent som Draumkvedet. Av middelalderballadene var det nok Draumkvedet som interesserte Moe mest. Da han kom hjem til Kristiania etter sitt siste feltarbeid i Mo holdt han en serie med forelesninger om dette visjonsdiktet. Hans avhandling om diktet er siden blitt et standardverk i norsk folkloristikk, og hans restitusjon av balladen er nærmest blitt synonymt med Draumkvedet. Vi skal ikke utelukke at det var jakten på Draumkvedet som brakte ham til Mo. For Mo prestegjeld var kjerneområdet for den nokså fragmenterte Draumkvedet-tradisjonen.

Vi oppdaget etter hvert at det var flere av bildene som kunne knyttes til Draumkvedet-sangere. Et slikt bilde er fra stølen Store Låmyr, der Torbjørg Ripilen sang sine strofer fra Draumkvedet for Moltke Moe. Siden beskrev han hvordan hennes skjelvende og sprukne røst hadde båret fram en vise som låt som «koralens høitidelighet, salmens

inderlighet, ekstasens henrevethet, av og til som en fjern, dirrende ôm av kirkelokker. Jeg begynte at skjønne at dette kvad kunde gå fra mor til datter og fra far til sønn i syv hundrede år, mægte at fylde slegt efter slegt med sin høitidelighet og sin helhetsstemning» (Moe 1927a:247).

Tunet på gården Leirbrekk, Byrte.

Et av de mer unnselige bildene i albumet viste seg også ha tilknytning til Draumkvedet. Vi famlet lenge i blinde, men da vi satte bildet inn i Vest-Telemark blad fikk vi svar om at det var fra gården Leirbrekk i Byrte, nord for Mo. Moltke Moe oppsøkte flere sangere i Byrte. En av

dem het Hæge Leirebrekk. I sine notater kaller han henne for «Mester!» Tanta hennes het Anne Skålen, og i 1857 hadde hun sunget Draumkvedet for Sophus Bugge. Bugge var imidlertid skeptisk til både henne og sangen hennes. Han kalte henne «upaalidelig og ikke sanddr», og han mente at hennes variant var «meget forkvaklet» (NFS S. Bugge III: 10). Moltke Moe oppsøkte likevel Hæge og fikk henne til å synge den visa hun hadde lært av tanta si. Av Moe notater fremgår det at han umiddelbart var nokså skeptisk til Hæges sang. Han noterte seg ganske kort at: «Hæge kvad Drougvéén, hvori hun efter gamle Anne Skålen indblandede vers af Orm Aaseland, Agnus Dei (=Fyri follo – tungót tøra dansend und möllo) og en hel del gamle stæv» (NFS M. Moe 25:194). Men han revurderte synet sitt da han begynte å arbeide med diktet. Moe forflyttet denne varianten fra Draumkvedet-tradisjonens forkvaklede ytterkant til sentrum for tolkningsarbeidet. Han tok tak i et par strofer som bare finnes i varianten etter Anne Skålen og Hæge Leirebrekk, og som beskriver hvordan smågutter klynger seg fast til hendene og føttene til den visjonære Olav Åknesi (Åsteson) og forsøker å holde ham fast. Gjennom disse strofene åpnet han visa mot en forestilling som han gjenfinder i et bretonsk eventyr, men viktigere er det at han kan knytte den til den middelalderske teologiens idé om et mellomsted mellom himmel og helvete for de døde, udøpte barn – et limbus puerorum (Moe 1927b). Slik skriver han Hæges Leirebrekkes sang inn i en stor europeisk tradisjon. Det gjorde at Sophus Bugge fattet ny interesse for denne varianten, og da han reiste gjennom Telemark i 1896 forsøkte han å oppsøke Hæge, slik at han selv kunne høre henne synge Draumkvedet (Midbøe 1949:13-14). Det ser ikke ut til at han lyktes med å få fatt i henne. I dag sitter vi igjen med bildet fra tunet på Leirbrekk. Det viser altså Draumkvedet-sangeskens landskap, og det er sannsynligvis tatt den dagen hun sang visjonsvisa for Moltke Moe.

Hvem var fotografen?

Reisen vår på kryss og tvers mellom gårdene i Tokke kommune gjorde at det ene bildet etter

det andre falt på plass. Etter hvert ble vi klar over at albumet fulgte en reiserute opp Bandak med båten St. Olav, deretter med noen stopp i Dalen, før reisen gikk rundt i grendene i Mo prestegjeld. Presten i Mo var Moltke Moes gamle studiekamerat Hans Backer. I brevvekslingen mellom Backer og Moe kommer det fram at Moe hadde med seg forleggeren og bokhandleren Jacob Dybwad som reisefølge både på reisen i 1889 og 1890. Og det kommer fram av brevvekslingen at det var Dybwad som var fotografen (Midbøe 1949:7-11). Bildene dokumenterer ikke bare Moltke Moes balladeinnsamling og dagliglivet i en telemarksbygd på slutten av 1800-tallet. De dokumenterer også den borgerlige kristianiaturistens fotografiske blick på livet i fjellbygdene. Vi vet ikke om alle bildene er fra samme reise. Kanskje er albumet satt sammen av bilder fra begge turene. Vi vet iallfall med sikkerhet at flere av dem er fra reisen i 1890.

Jacob Dybwad (1823-1899)

Til slutt

Vi har altså kommet et stykke nærmere motivene og menneskene på bildene. Vi har selvsagt brukt trykt materiale og arkivmateriale. Folketellingen fra 1891 er en viktig kilde,

det samme er bygdebøkene fra Mo. Men den viktigste kunnskapen har vi har fått av å snakke med folk. For vi kan bruke så mye tid vi bare vil på arkivarbeid. Det kan aldri erstatte den lokale kunnskapen. For skal man bruke eldre fotografier til å finne fram til bygninger som i dag er forfalt, kulturlandskap som er grodd igjen og mennesker som for lengst er døde, så må man snakke med mennesker med lokalhistorisk kunnskap, slektshistorisk kunnskap og kunnskap det eldre produksjonslandskap. Denne kunnskapen er i liten grad dokumentert i trykte kilder og arkivmateriale.

Vi har altså brukt det jeg vil kalle muntlig kulturarvskunnskap for komme tettere inn på folkeminneinnsamling og tradisjonsbærere på slutten av 1800-tallet. Takket være lokale krefter har vi nå identifisert alle motivene og en stor del av menneskene på de 48 bilder i det gamle fotoalbumet. Slik muntlige kunnskap – kunnskap om lokalhistorie, om slektshistorie, om gårdshistorie og om det gamle produksjonslandskapet – faller inn under det UNESCO definerer som muntlig tradisjon. Det er i høyeste grad immateriell kulturarv. Det betyr ikke at all muntlig lokalhistorie og slektshistorie må vernes av en konvensjon. Men det betyr at det er verdifull kunnskap som bør dokumenteres. Den beste måten å gjøre det på er å skrive den ned. Skriftfesting gjør ikke at den muntlige kunnskapen dør – det gjør tvært imot at den lever videre.

Min appell til dere som kulturvernere er derfor at dere må fortsette det gode, lokale arbeide. Dere må dokumentere arbeidet. Fortsett med å skrive ned den kunnskapen dere besitter. Den er ikke bare interessant for dere. For selv om dere skulle oppleve at omverdenen ikke bryr seg, så kan det senere vise seg å være viktig kunnskap, enten det er i morgen, om ti år eller om hundre år.

Referanser:

Kulturrådet 2010. *Immateriell kulturarv i Norge. En utredning om UNESCOs konvensjon av 17. oktober 2003 om vern av den immaterielle kulturarven*. Kulturrådet, Oslo. <http://www.kulturradet.no/vis-publikasjon/-/immateriell-kulturarv-i-norge>, lesedato 2. mars 2016.

Midbøe, Hans 1949. *Draumkvedet. En studie i norsk middelalder*. Gyldendal, Oslo.

Moe, Moltke 1927a: *Middelalderens visionsdigning*. I *Samlede skrifter*, bd. 3. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, s. 209-247

Moe, Moltke 1927b: *Limbus Puerorum. Et par vers av Draumkvedet*. I *Samlede skrifter*, bd. 3. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, s. 346-356.

Norsk Folkeminnelag 1964. *Tradisjonsinnsamling på 1800-talet. Stipendmeldingar frå P. Chr. Ashjønnsen, J. Moe, L. Lindeman, S. Bugge, M. Moe*. Universitetsforlaget, Oslo.

UNESCO: <http://unesco.no/kultur/immateriell-kulturarv/>, lesedato 2. mars 2016.

UNESCO: <http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention#art2>, lesedato 4. mars 2016.

Arkivmateriale:
NFS S. Bugge III.

NFS M. Moe 25.

NFS M. Moe 112.